

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЄВРОСКЕПТИЦИЗМУ В ПРОГРАМНИХ УСТАНОВКАХ ПРАВОРАДИКАЛЬНИХ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ПАРТІЙ	7
1.1. Сучасні наукові підходи до дослідження євроскептицизму та праворадикальних партій	7
1.2. Ступінь вивченості проблеми та теоретико-методологічні основи дослідження.....	25
РОЗДІЛ 2. ПЕРЕДУМОВИ, ЕТАПИ РОЗВИТКУ ТА РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ЄВРОСКЕПТИЦИЗМУ В ЄС У ХХІ ст.	43
2.1. Зовнішні та внутрішні фактори розвитку євроскептицизму	43
2.2. Етапи розвитку та регіональні особливості євроскептицизму	69
РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМА ЄВРОПЕЙСЬКОГО ІНТЕГРАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ В ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНИХ ДОКТРИНАХ ПРАВОРАДИКАЛЬНИХ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ПАРТІЙ	95
3.1. Особливості євроскептицизму праворадикальних партій у країнах, що стояли у витоків євроінтеграційного процесу	95
3.2. Компаративний аналіз євроскептицизму праворадикальних партій Південної, Північної, Центральної та Східної Європи	111
3.3. Програмні засади діяльності праворадикальних партій в Україні у дискурсі розвитку праворадикалізму в Європі..	135
ПІСЛЯМОВА	149
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	157

ПЕРЕДМОВА

Євросоюз сьогодні є унікальною інтеграційною системою, що не має аналогів у світі, всередині якої в XXI ст. відбуваються тектонічні процеси, причини яких мають складний багато-комплексний характер. Найбільш яскраво вони виражаються у трансформації всієї партійно-політичної системи як ЄС, так і її держав-членів. Один із трендів, що має домінуючий характер і стійку тенденцію розвитку, – це зростання впливу та посилення ролі в політичному процесі як на національному, так і на загальноєвропейському рівнях радикальних партій. Треба відзначити, що радикальні партії як лівого, так і правого спектрів завжди були наявними на політичній арені країн Європи, однак після розвалу СРСР, який виступав ідеологічним орієнтиром для лівих радикальних партій, було відзначено зменшення їх впливу на політичне життя та послаблення політичних позицій. У той самий час радикальні партії правого толку навпаки посилюють свої позиції та на початку XXI ст. поступово переходять з розряду маргінальних у коло партій мейнстріму. Праворадикальні партії мають свої парламентські фракції в більшості країн ЄС, за підсумками виборчого циклу 2020 – 2023 рр. вони прийшли до влади в Італії, різко посилили свої позиції у Франції, Швеції, Фінляндії, Іспанії, стабільно зберігають свій вплив на значну частину електорату в Чехії, Словаччині, ФРН, за результатами виборів до Європарламенту 2019 р. праві радикали отримали 21% голосів. Саме тому в нашому дослідженні ми сфокусували увагу на правому радикалізмі та правих радикальних партіях.

Другим трендом, що визначає характер і тенденції розвитку сучасного політичного процесу на просторі ЄС, є євроскептицизм, феномен якого дослідниками визначається як складне багатокомпонентне явище, реакцію на ту глибоку системну кризу, що вразила у XXI ст. політичний проєкт «Єдина Європа». Правий радикалізм, що став бурхливо розвиватися в 90-і роки XX ст.,

адаптуючись до нових історичних умов, увібрав у себе разом із «новим націоналізмом» і євроскептицизм як елемент своїх доктринальних установок, політичний орієнтир у практичній діяльності та ефективний інструмент у боротьбі за симпатії електорату.

Сьогодні більшість дослідників вважають євроскептицизм однією із характерних рис праворадикальних партій. На наш погляд, у сучасних умовах, як нами буде показано далі в роботі, цей висновок – не зовсім точний. Партії праворадикального напрямку, що виникли переважно в 90-і рр. ХХ ст., пройшли складний, іноді драматичний шлях свого розвитку, в ході якого їх позиція до ЄС як моделі сучасного інтеграційного процесу не була статичною, а коригувалася.

Констатація факту зростання впливу праворадикальних партій в європейських політичних процесах актуалізує проблему відповідності євроскептицизму базовим елементам їхньої ідеології та політичним орієнтирам. Трансформаційні процеси, що йдуть сьогодні в партійних системах країн членів ЄС, характерні, як показує практика, і для праворадикальних партій, зокрема, у межах їхніх ідеологічних установок. Попри значну кількість робіт, присвячених праворадикальним партіям, цей аспект на сьогодні не отримав глибокого висвітлення. У контексті зазначеної вище інформації існує об'єктивна потреба подальшого теоретичного дослідження емпіричної бази праворадикальних партій, їх теоретико-доктринальних основ і ролі євроскептицизму в них.

Практичне значення цієї теми є актуальним у контексті реалій політичних процесів в Україні, де партійна система знаходиться у процесі формування, зокрема, й у площині праворадикального спектру. У цьому контексті осмислення досвіду правих радикалів країн ЄС із вироблення концептів щодо європейського інтеграційного процесу може бути корисним для формування українськими правими ефективною позиції, що відповідає б національним інтересам країни в питанні співпраці з ЄС.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЄВРОСКЕПТИЦИЗМУ В ПРОГРАМНИХ УСТАНОВКАХ ПРАВОРАДИКАЛЬНИХ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ПАРТІЙ

1.1. Сучасні наукові підходи до дослідження євроскептицизму та праворадикальних партій

Сьогодні в науковому та експертному середовищі євроскептицизм оцінюється як один зі значущих трендів розвитку Європейського Союзу, факторів європейського політичного процесу та європейської політики загалом. Водночас, в науковій спільноті феномен євроскептицизму розглядається як явище надзвичайно складне, що викликає великі труднощі при його визначенні як наукової категорії внаслідок різноманітності підходів і трактувань. Більшість аспектів, пов'язаних із євроскептицизмом, мають дискусійний характер.

У роботі поняття «євроскептицизм» є основним категорійно-поняттєвим параметром, без використання якого неможливий серйозний аналіз розвитку політичних процесів, пов'язаних із розвитком партійно-політичних систем на наднаціональному та національному рівнях. Ця категорія є найважливішим критерієм під час аналізу процесів трансформації суспільної свідомості, політичних орієнтирів і мотивації електорату на теренах Європейського Союзу та визначення профілю партії.

Появу цього терміна пов'язують із Британією, яка «стояла особняком, коли інші країни робили перші кроки шляхом європейської інтеграції» [127, с. 204]. Термін «євроскептицизм» уперше з'явився на сторінках газети «The Times» 11 листопада 1985 р. «для позначення скептичної позиції стосовно Європейського союзу та його політики» [95]. У статті журналіст, позначаючи скеп-

тичне ставлення англійського уряду до євроінтеграції, використав цей термін, який видався більш лояльним, ніж «єврофобія» або «антиєвропеїзм», таким чином виступивши не проти ідеї інтеграції, а проти моделі, в якій вона тоді реалізовувалась [95].

У 1988 році цей термін «євроскептицизм» використала у своїй брюгській промові М. Тетчер, яка перша з політичних лідерів заявила про те, що інтеграція несумісна з національними інтересами Британії [362]. Для характеристики настроїв жителів континентальної Європи він також був використаний на сторінках преси: у журналі «Economist» у грудні 1992 р. з'явилася стаття, де цей термін був використаний для характеристики невдоволення Німеччини вимогою привести німецькі правила пивоваріння у відповідність до стандартів, встановлених для загальноєвропейського ринку [206, с. 120].

К. Флюд відносить появу цього терміна до початку 1990-х років, коли він був включений до Британської енциклопедії [171]. У політичній практиці цей термін широко використовувався під час дебатів щодо укладання Маастрихтського договору, саме тоді й утвердилося його сучасне розуміння. І якщо на початку євроскептиками називали лише критиків економічної інтеграції та ідеї спільного ринку, то вже до початку дебатів це поняття наповнюється новим змістом і набуває нового значення. Євроскептицизм стає синонімом критичного настрою громадян щодо ЄС [195, с.334].

Зі створенням Європейського Союзу євроскептичні настрої стали охоплювати дедалі більшу частину населення Співтовариства та частину політичної еліти. До кінця 90-х років ХХ ст. дозріла об'єктивна потреба визначитися не тільки із самим терміном, його змістом, але й осмислити саме явище в дискурсі політичної науки. Перетворення цього терміна на наукову категорію, а саме явище – на предмет серйозних наукових досліджень пов'язані з ім'ям професора Університету Сассексу П. Таггарта. Він увів цей термін до наукового обігу, позначивши ним «вузол незадоволення всередині партійних систем країн Західної Європи». Йому належить перше наукове визначення цього феномена, представлене в 1998 р.: «Євроскептицизм висловлює ідею опозиції обмеженої чи такої, яка супроводжується відмовками щодо

процесу європейської інтеграції, включаючи пряму та беззастережну опозицію» [348, с.336].

У наступні двадцять років проблема євроскептицизму стала активно розроблятися представниками різних політологічних шкіл як у західних країнах, так і на пострадянському просторі. Сьогодні в межах політичної науки існує низка концептуальних підходів, які визначають шляхи дослідження феномена євроскептицизму. У той самий час існує значне розходження в підходах вивчення його оцінок. Усі дослідники єдині лише в одному: євроскептицизм є складним, багатогранним, багатоплановим, багатовекторним феноменом, про що переконливо свідчить відсутність однозначного підходу до наукового визначення цього поняття.

На сучасному етапі дослідження проблеми євроскептицизму простежується тенденція заміни його поняттями іншого плану з аргументацією, що термін «євроскептицизм» не відповідає змісту тих процесів та явищ, що його визначають у сучасному політичному просторі європейських країн. Так, В. Клаус, який затвердив за собою імідж першого євроскептика Європи, відкидав термін «євроскептицизм», замінивши його поняттям «євро-реаліст», і вважав, що він та його політична партія будують свою політику щодо ЄС на прагматизмі, вихідною точкою якого виступають національні інтереси Чехії [230]. Своєю чергою, К. Флюд запровадив поняття ЄС-скептицизм [171].

Одночасно з активізацією процесу вивчення феномена євроскептицизму, залучення до цієї проблеми дедалі більшої кількості дослідників та експертів з одного боку і розширенням діапазону суспільних настроїв і політичних позицій, що стоять за поняттям євроскептицизму, з другого, термін «євроскептицизм» ставав дедалі більш розпливчастим і умовним, а варіанти змісту, вкладеного в це поняття, ставали дедалі більше багатоваріантними і часом – суперечливими. Через десятиліття після появи термін, що позначив поняття, яке стало науковою категорією, не має однозначного трактування. На сьогодні існують десятки визначень цього поняття. Спроба їх систематизації дозволила виявити ряд вихідних позицій авторів.

Більшість визначень євроскептицизму в сучасній літературі подається в контексті ставлення до Євросоюзу, європейської інтеграції загалом. Для їх визначення суттєвою характеристикою виступає опозиційне ставлення до європейської інтеграції, невдоволення політикою ЄС та прихильність до критики цього об'єднання. Такої позиції дотримується П. Таггарт [350].

Частина дослідників визначає євроскептицизм у контексті кризи, яку переживає Євросоюз, знову-таки визначаючи її через призму окремих її проявів, зокрема через кризу європейської солідарності. Так Л. МакЛарен схильна ототожнювати євроскептицизм із виявом відсутності загальноєвропейської ідентичності на просторі Євросоюзу, сформуванню якої Брюсселю не вдалося [266]. К. Арчер вважає суттю явища пріоритет національних інтересів перед наднаціональними інститутами й неприйняття глобальних економік [96].

Інші дослідники схильні розглядати євроскептицизм у контексті адаптації традиційних ідеогам до нових реалій ХХІ ст., зокрема консерватизму. Звідси його поява є логічним об'єктивним явищем у демократичному суспільстві, за своєю суттю являючись політичною ідеєю та науковою концепцією. Так, наприклад український дослідник О. Тарнавський розглядає євроскептицизм як політичну ідею та наукову концепцію і вважає його появу логічним об'єктивним явищем у демократичному суспільстві [63].

Відомий на Заході фахівець із партій та партійних систем Р. Кац визначає це явище в межах партійних систем і діяльності політичних партій. Це, на його думку, протест проти будь-якої форми наднаціональних європейських інституцій, які загрожують чи можуть загрозовувати національному суверенітету та традиційній державній системі [349].

Скандинавський дослідник С. Рішшой розглядає його як дуже складне явище, що включає широкий комплекс соціально-політичних, економічних і культурних складових [316]. Такий підхід характерний і для українських дослідників, які вважають, що євроскептицизм несе в собі широке поле смислів: від неприйняття членства до ЄС до політики обмеження участі у європейських інтеграційних процесах. Воно визначає скептичне та негативне

ставлення до інтеграції в межах ЄС і водночас є ідейно-політичною течією в політичному русі сучасної Європи [45; 63].

Частина західних дослідників не вважає, що сутність євроскептицизму пов'язана з інтеграційними процесами, і бачить його природу у прагненні національних урядів перекласти свою нездатність розв'язати проблеми країни на Брюссель. Таким чином визначають євроскептицизм як «ту ціну, яку сплачує Євросоюз за нездатність національних держав проводити необхідну політику» [133].

Множинність трактувань євроскептицизму свідчить про складність цього феномена. Це, на думку дослідників та експертів, не дає можливості дати цьому поняттю досить чітке визначення, яке було б здатне охопити всю його складну та багатовимірну структуру [137].

Попри всю складність визначення сутності самого явища євроскептицизму та низки проблем, пов'язаних із його якісними характеристиками, формами прояву, рівнем укорінення як у суспільстві, так і серед політичної еліти, на сьогодні загалом існують концептуальні підходи, в межах яких феномен євроскептицизму може бути осмислено, оцінено, систематизовано, визначено як явище в політичному просторі сучасної єдиної Європи.

Одним із найбільш спірних питань, пов'язаних із розробкою концептуальних підходів до дослідження євроскептицизму, які не мають однозначного тлумачення, є питання про його причини та типологізацію. Спробу систематизації євроскептицизму було зроблено засновником його наукового аналізу П. Тагартом. Він розробив і запропонував дихотомічний підхід до євроскептицизму, висунувши концепт двох типів євроскептицизму.

Перший тип – це «м'який», помірний, що включає лише обмежену критику політики ЄС, діяльності його інститутів, але не відкидає за своєю суттю ідею європейської інтеграції та єдиної Європи. Дещо пізніше цей тип євроскептицизму був уточнений і замінений формулюванням поміркованого євроскептицизму, що визначається як «принципова опозиція передання повноважень національним органам ЄС». При цьому допускалася опозиція щодо поточної чи майбутньої інтеграції, якщо вона передбачає подальше розширення наднаціональних повноважень [350].

Другий тип – це радикальний євроскептицизм. Його прихильники схильні заперечувати саму ідею єдиної Європи, їх вимоги зазвичай, стосуються виходу з ЄС чи кардинальної зміни його діяльності. Це принципова опозиція проєкту європейської інтеграції, яка ґрунтується на поступці або переданні повноважень наднаціональним інститутам, таким як ЄС [350].

Пізніше П. Таггарт конкретизував поняття помірною «м'якого» євроскептицизму, виділивши терміни «policy Euroscepticism» – рішучу незгоду з конкретними ініціативами, рішеннями, спрямованими на зміцнення процесу політичної та економічної інтеграції, та «national interest Euroscepticism», що передбачає твердий захист своїх національних інтересів [350].

І хоч цей підхід сьогодні широко використовується дослідниками, водночас він був підданий критиці в питанні типологізації. Багато хто вважав її надто розширеною, що дозволяє включати в поняття «помірного євроскептицизму» будь-яку критику ЄС. Ряд дослідників запропонували при вивченні євроскептицизму виходити з інших критеріїв, відповідно до яких визначався тип євроскептицизму в контексті ставлення до нього політичної партії. Такої позиції дотримувалися нідерландські вчені П. Копецьки та К. Мудде [235].

П. Копецьки та К. Мудде, які критикували П. Таггарта за його концепт євроскептицизму, запропонували свою типологізацію, вважаючи поняття м'якого та жорсткого євроскептицизму дуже широкими, що допускають занадто широке їх використання через відсутність чіткого розмежування між двома цими поняттями. На їхню думку, цей аспект не дає можливості провести чітку лінію поділу між ідеєю європейської інтеграції, з одного боку, та ЄС як моделлю, в межах якої ця ідея реалізується [235].

Їх типологізація була розроблена в межах концептуального підходу, визначеного Д. Істоном для виокремлення відмінностей між різними формами підтримки політичних режимів. Дослідники виділяли дифузійну та конкретну форми підтримки європейської інтеграції. У межах цієї тези дослідники виокремлювали єврофілів, які глибоко вірять ЄС, та єврофобів, які виступають проти ідей європейської інтеграції. Далі вони конкретизують форми підтримки та виділяють три типи євроскептицизму, за-

лежно від їх ставлення до ЄС як до інтегрального проєкту. Це, власне, євроскептицизм, який не погоджується з методами реалізації інтеграції за підтримки самої ідеї; європрагматизм, який проявляється в неприйнятті євроінтеграції при усвідомленні користі проєкту; єврозаперечення, що передбачає неприйняття як ідеалів євроінтеграції, так і результатів її втілення [235].

К. Флюд ще більше деталізував ставлення до європейської інтеграції, виділивши такі типи:

- реджекдіалісти, які виступають проти членства в ЄС;
- ревізійністи, які потребують перегляду договорів;
- мінімалісти, які погоджуються з нинішнім рівнем інтеграції, але не бажають її подальшого поглиблення;
- градуалісти, які підтримують продовження поглиблення інтеграції;
- реформісти, які виступають за вищий рівень інтеграції [171].

Така типологізація носить, на наш погляд, надто деталізований характер і доволі складна відповідно до аналізу партій та інших політичних чи громадських рухів щодо типу їх євроскептичних поглядів. Для цього дослідження більш значним стає висновок, що під час розгляду ставлення до ЄС потрібно аналізувати різні чинники: ідеологію, політичний і національний аспекти.

К. Соренсен визначила євроскептицизм не тільки як скептичне ставлення до ЄС взагалі, але і як несхвалення окремих сфер своєї діяльності. У цьому контексті вона пропонує і свою типологізацію, де критерієм є змістовні характеристики, що визначають ставлення до інтеграції та до ЄС у конкретних галузях. К. Соренсен представила 4 типи євроскептицизму: економічний, євроскептицизм на основі національного суверенітету, демократичний євроскептицизм, соціально-демократичний [336].

Скандинавський політолог С. Рішой розглядає євроскептицизм як комплексне соціально-політичне явище, визначаючи його типи відповідно до трьох груп. Перша група критикує євроінтеграцію з національно-крайніх позицій чи з позицій радикального консерватизму, її представники виступають проти створення наддержави, яка веде до ліквідації держав. Друга група

використовує лише гасла, пов'язані з критикою ЄС. Третя група критикує глобалістський характер інтеграційного процесу заради рівноправності соціальноорієнтованої Європи. Вони виступають проти інститутів ЄС і цінностей, що в ньому утвердилися [316]. Відповідно до цих груп дослідник виділяє вісім типів євроскептицизму:

- євроскептицизм, обумовлений ідентичністю, – виникає через посилення наднаціональних організацій, що стимулює страх втратити національну ідентичність;

- євроскептицизм, обумовлений відмінностями, – виникає через страх розколу суспільств на лінії відмінностей суспільно-політичного розвитку;

- євроскептицизм, обумовлений політикою, – виникає через незгоду з політичними та економічними рішеннями;

- євроскептицизм, обумовлений інституціональними засадами, – виникає через невизнання легітимності європейських інститутів влади, сприйняття їх недемократичними, бюрократичними, неефективними;

- євроскептицизм, обумовлений національними інтересами, – виникає через протиставлення національних інтересів громадян певної держави та процесу інтеграції;

- євроскептицизм, що базується на досвіді, – виникає за наявності негативного враження від європейських інституцій;

- євроскептицизм, обумовлений партійною складовою, – виникає внаслідок антиєвропейської ідеології партії та її лідера;

- євроскептицизм, обумовлений атлантичними орієнтаціями, – виникає внаслідок наявності суперечностей між європейською та атлантичною політикою ЄС, наприклад, в оборонній сфері [316].

Низка дослідників, які працюють у сфері досліджень діяльності партій, особливо виділяють типологізацію, запропоновану С. Василюпулу. Це британський політолог із Йоркського університету, яка розробила типологію євроскептицизму щодо дослідження правих партій. В основу своєї типологізації вона поклала три критерії, що дозволяють визначити рівень партійного єв-

роскептицизму та ступінь критицизму партії щодо європейської інтеграції в межах сьогодення.

Перший критерій – принцип (principle), під яким розуміється загальна готовність партії співпрацювати на наднаціональному рівні.

Другий критерій – практика, що містить у собі ставлення до нинішньої моделі реалізації процесу європейської інтеграції, тобто до ЄС, а також прагнення зберегти чи змінити чинний статус-кво об'єднання.

Третій критерій – майбутнє, де передбачалося продовжити процес поглиблення інтеграції [382].

Відповідно до цих умов С. Василюпулу виділила три види євроскептицизму.

Перший – це євроскептицизм, який заперечує, тобто за якого заперечуються всі три критерії, і партія вважає, що вся політика має існувати тільки на національному рівні. Виходячи з цього, країна має залишити ЄС. Їх ідеологія будується на антиглобалізмі та передбачає повернення національного суверенітету в повному обсязі. За шкалою Таггарта, він, на наш погляд, близький до радикального жорсткого євроскептицизму [382].

Другий – це умовний євроскептицизм. Він припускає, що партія не заперечує інтеграції як ідею, але не сприймає тієї моделі, в якій вона реалізується сьогодні, і не бачить цієї моделі майбутнього. Цей тип у межах підходів У. Клауса вкладається у поняття «єврореалізм» чи «європрагматизм». І ті, й інші виступають за кардинальне реформування ЄС проти створення наднаціональної держави [382].

Третій – компромісний євроскептицизм. Прибічники цього типу позитивно ставляться до ідеї європейської інтеграції і тієї моделі, де вона реалізується, тобто ЄС. При цьому вони не вважають її цілком гарною ідеєю, але й визнають її результативність та корисність для своєї країни. Разом із тим, вони виступають категорично проти подальшого процесу поглиблення та розширення інтеграції. Тобто вони є противниками створення наднаціональної держави [382].

Ряд дослідників схильні розглядати євроскептицизм у контексті теорії розколу. У цьому напрямі працюють представники